

Bethlen
A „BETHLEN”-NYOMDA IRATTERJESZTÉSE

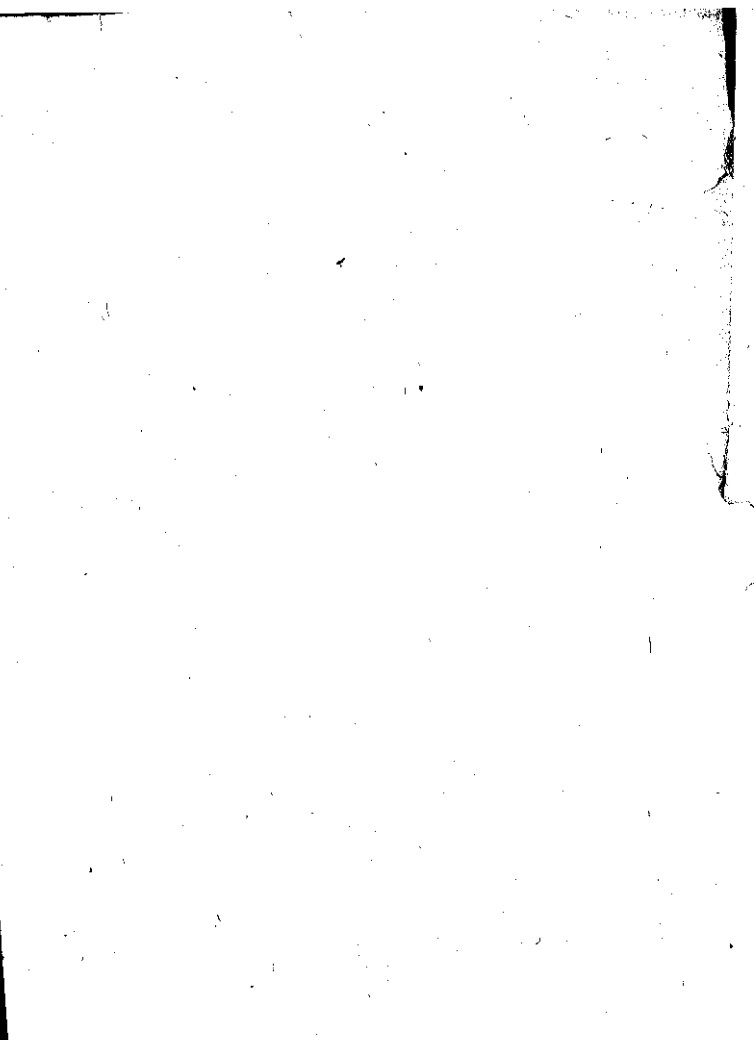
I. SOROZAT:
BIBLIAI FÜZETEK

I. SZ.

A VÁRADI BIBLIA

IRTA:
Dr. MUSNAI LÁSZLÓ

1947
NYOMTATTA A BETHLEN-NYOMDA ~ NAGYENYED

Handwritten:
Bethlen-nyomda
Erdélyi fejedelemtől

A Bethlen-nyomda iratterjesztése a Bethlen-címeres Váradi Biblia ismertetésével indul meg. A nagy fejedelem testvér-öccse, rövid ideig maga is erdélyi fejedelem, vette gondjaiba lemondása után a magyar Biblia újabb kiadásának gondjait, s tette meg azokat az intézkedéseket, melyek hosszú időre biztosították volna az egyház és hívek bibliaszükségletét, ha a nagyratörő II. Rákóczi György végzetes lengyelországi vállalata nem dönti siralmas pusztulásba a virágzó Erdélyt, s vele az egész magyar protestáns egyházat. Ezt a pusztulást a bibliakiadás nagyméretű, s már már befejezés előtt álló vállalata sem kerülhette ki, amint azt az alábbiakban elbeszéljük:

Szenczi Molnár Albert ama szándékát, hogy a Bibliát öreg betűkkel, nagy folio formában, magyarázatokkal és tanuságokkal el látva is kibocsáthassa, már nem válthatta be. Életének körülményei odakünn is egyre súlyosabbakká váltak, idehaza is mások anyagi támogatásából tartotta fenn terhes családját, s azt a tervét, hogy nyomdát állíthasson, nem valósíthatta meg. Két rendbeli bibliakiadása után több mint három évtizednek kellett el-

telnie, amig ujabb kiadásra került a sor, s ez idő alatt a Károlyi Biblia csak a Molnár által kibocsátott mintegy háromezer példányban, meg a visolyi 7—800 példányban forgott a magyar nép kezén. 1590-ig csak

Hogy éppen Erdély aranykorában, a nagy református fejedelmek idejében nem gondoskodtak a Biblia terjesztéséről, annak nem az Isten igéje iránt való közömbösség volt az oka, hiszen éppen ezekről a fejedelmekről tudjuk, hogy az Ige mindennapi táplálékuk volt: Bethlen Gábor száműzetésben négyszer olvasta át az egész Szentírást, uralkodása idején még háboruiban is mindig magával hordozta Bibliáját, amelyet több mint huszszor olvasott végig. Az öreg Rákóczi György az ószövetséget 13-szor, az újat több mint 32szer olvasta át. (Szalárdi Sir. Magyar Krónika 236. o.) Fiai a vizsgálatok alkalmával meglepő bizonytságot tettek a Szentírásban való jártasságukról, Zsigmond több ezer idézetet tudott felmondani, Lorántffy Zsuzsánna fejedelemasszony maga is irt theológiai munkát, amit Apaffy fejedelem is megtett ifju korában, s éppen ilyen nagy buzgóságot látunk Isten és az Ő Igéje iránt a főuri családoknak „az evangélium világosságára eljutott, igazhitű” tagjainál is, hogy csak ids. Bethlen István, vagy Rhédei Ferenc ragyogó példáját

emlitsük, akik legfőbb vigasztalásukat, s hosszas betegségük idején egyedüli lelki orvoságukat a Biblia Igéiben találták. Arról is vannak pontos bizonyosságaink, hogy az Isten igéje valóban „nem volt bilincsekbe verve“, (2. Tim. 2.9.) hanem a nép között is buzgó hirdetőkre és áhitatos hallgatókra talált. Hogy mégis évtizedek kellettek az új kiadás létrejöttéig, s hogy akkor is előbb idegen földön, egy idegen kereskedő üzleti vállalkozásából láthatott napvilágot a magyar Biblia, annak mélyreható okai vannak és pedig legelsősorban a három részre szakított, folytonos hadakozásban önmagát emésztő országunknak a tudományok terén való nagy hátramaradottsága. Erdélynek emez aranykorában e nagy fejedelmek is épen azzal tudták felvirágoztatni országukat, hogy a török és német hatalmak versengése között bámulatosan ügyes diplomáciával, a török szultán hatalmas árnyékában, adófizetéssel őrizték meg viszonylagos szabadságukat, s vigyáztak arra, hogy ellenség lovának patái ne tapodják ezt a sokszor feldult, hamuba roskadt országrészt. Bár a tudomány és minden más téren való haladás útját buzgón egyengették, de jobb kezükben mindig a kardot kellett szorongatniok, s fő figyelmüket a két nagyhatalom ellensé-

ges szándékainak a diplomáciai kiegyensúlyozása foglalta le. Egyszer a német, máskor a török kedvét kellett keresniök, haragját kiengeztelniök. Ugynevezett hinta-politikával vigyázniok a két nagyhatalom között vergődő kicsiny Erdély békességére, fennmaradására. Ez magyarázza meg, hogy Bethlen Gábor csak későn és fokozatosan tudta kifejleszteni a gyulafehérvári Kollégiumot, amelyet a külföldi akadémiák színvonalára kívánt emelni, s hogy ezt is csak külföldi professzorok behívásával vihette véghez.¹⁾ Tudjuk, hogy az országban alig volt nyomda, hozzávaló kellékeket csak külföldről lehetett beszerezni, s bár már 1638-ban a román nép számára is nyomdát szerelt fel az ország hogy annak termékeivel terjessze az evangélium világosságát a román nép között, idehaza nagyobb-szabásu nyomdai vállalkozásba fogni lehetetlen volt. Nemcsak a szaktudományok megszerzése végett kellett ifjainknak a nyugodtabb viszonyok között élő idegen népek közé menni, hanem még az általános műveltséghez is szükséges volt a külföldi iskolák felkérése az itthoni tanulmányok kiegészítése végett. Már Szenczi Molnár Albert történetében

¹⁾ Opitz Márton 1622-ben, Bistenfeld Alstedius és Piscator 1629-ben jöttek be.

láttuk, hogy a külföldi egyetemeken mindenütt voltak magyar ifjak és pedig az előkelő főúri ifjak mellett igen nagy számmal a leendő papok és tanárok szorgalmas ifju serege, akik pár évi keresményüket erre a célra megkuporgatva, előkelő urak, városok vagy iskolák ösztöndijával és adományaival igyekeztek minél többet meríteni a tudományok forrásaiból, hogy itthon annál többet használhassanak nemzetüknek és egyházuknak. A híres németországi és svájci egyetemek mellett a 17-ik században egyre jobban kezdenek a németalföldi szigorúan református szellemű iskolákba járni, s azoknak ez időre eső felvirágzásával együtt erősödnek a kapcsolatok hazai egyházunk és a holland egyház között. Ezek az ifjak szaktudományuk mellett sok mindennel foglalkoztak, hiszen abban az időben a tudományok nem voltak olyan élesen elkülönítve, speciálizálva, hanem a theológus is tanult matematikát orvostudományt és viszont, s így az általános művelődés, nemzeti haladás elősegítői talán elsősorban éppen ezek az akadémista papok és tanárok voltak, akiket idehaza is megkülönböztetett jogok illették meg az egyházi életben. Ez ifjakról tudjuk, hogy odakünn egyesületi életet éltek, s öntudatosan igyekeztek előkészülni nemzetük minél nagyobb szolgálatára. Értékes összekötte-

tést tartottak fenn a világ leghíresebb professzoraival, s nem egyszer hoztak már ifjui munkásságukkal diszt és dicsőséget a magyar névre és egyházukra. Ezek a külföldön tanuló magyar ifjak gondoskodtak arról, hogy ha idehaza lehetetlen a Biblia újabb kiadásáról gondoskodni, a Molnár Albert példája szerint odakünn adják ki azt, s onnan szállítsák be az országba, az egyre jobban érezhetővé vált bibliahiány enyhítésére. Rávettek egy Janson János nevű igen gazdag amszterdami könyvnyomtatót, aki különben is híres volt arról, hogy utánnyomásokból él, s mihelyt észre vette, hogy valamely munka jól kel, azonnal kiadta azt — a szerzői és kiadói jog akkori-ban ismeretlen fogalom lévén, — hogy adja ki a magyar Bibliát, amely már 33 éve nem jelent meg, s az egész magyarság között nagy kelendőségre számíthat. Biztatták, hogy ezzel a munkával Isten előtt kedvességet szerez magának, de még inkább azzal, hogy igen jó nyereségre számíthat. Miután a nyomdai korrektúra végzését magukra vállalták, mivel azt a magyar nyelvet nem értő nyomdász nem végezheti, Janson el is fogadta az ajánlatot, amit nem is volt oka megbánni.

Igy jelent meg az 1612-iki openheimi kiadás nyomán Amszterdamban 1645-ben immár negyedikben a Károlyi Bibliája 8-adrét

alakban, „a Belgiumi Akademiákban tanuló magyaroknak forgolódások által“ akiknek a nevét azonban sajnos, nem tudjuk. Ez a kiadás a oppenheiminál is kisebb formában, annak szövegével, káté, imák és énekek közlésével igen szép kiállításban, azonban sok sajtóhibával jelent meg, ami az idegen nyomdában, s a nyomtatáshoz nem értő magyar ifjak közreműködése mellett megbocsátható. Hogy a kiadásra nem fizetett rá az illető, bizonyítja az, hogy az Újszövetséget 1646-ban külön is kiadta 12-ed formában, majd a Zsol-tárokat külön 1650-ben kicsiny formában, imádságokkal 327 oldalon. A baseli Biblia előszavában azt írja erről a kiadásról Szatmárnémeti Pap István, „az öregbik Tsétsi János Uram után,“) hogy I. Rákóczi György és felesége, meg az országnak nemesei nyomtatták ki Janson által, azonban ezt bizonyítani nem tudjuk, nem is tartjuk valószínűnek, hanem a dolgok összezavarása onnan eredhetett, hogy a Rákóczi fejedelem buzgolkodásáról és

2) Öregbik T. Tsétsi János Uram relatiója-képen írja a következőket: „Ezen Sz. Bibliát az elebbeni, már háromszor kijött Bibliáknál szebb és kisebb formában kinyomtatatták Első Rákóczi György és felesége, Lórántfi Susánna, s az Országnak némely Nemesei Amstelodámban 1645. Janson János nevű Tipografus által.”

már ez idő előtti intézkedéseiről tett említést a sárospataki professzor és ezt vonatkoztatták a Janson-féle kiadásra. Idehaza ugyanis már komoly előkészületek tétettek nyomda állításra, s elsősorban a Biblia újabb, javított kiadására. Ezek ismertetése előtt megemlítjük még, hogy az Újszövetséget a híres lőcsei nyomdán 1644-ben Brever Lőrinc is kiadta 12-ed formában, 1067 oldalon előszó és index nélkül, a címlapon nem nevezve meg a fordítót, de a munka maga bizonyítja, hogy az a Károlyi fordítása. Bizonyára a nagy Biblia-hiány indította arra a kiadó nyomdászt, hogy ezt a munkát világ elé bocsássa, talán a felvidéki evangélikus egyházi vezető emberek biztatására, vagy az iskolai szükséglet kiegészítésére.

A Biblia átdolgozott kiadásának ügyét maga az öreg Rákóczi György fejedelem vette kezébe. Valószínűleg hatással volt erre a példányok nagy hiánya mellett az is, hogy az 1626-ban ugyyszólván államköltségen megjelent Káldi-féle Biblia,³⁾ mely a Károlyi fordí-

³⁾ Káldi György jezsuita Gyulafehérváron kezdette meg munkáját, amelyet — innen rendtársaival kiűzetvén — Olmützben fejezett be 1607-ben. A Pázmány által alapított nagyszombati nevelőintézet igazgatója lett, ahol Bethlen Gáborral is szembe került, aki megvendégelte a tudós és bátor papot, s ezer tallért adott neki

tásának nagy népszerűségét volt hivatva ellensúlyozni, vádat emel ennek hitelessége ellen, s azt mondja, hogy Károlyi a maga eretnek tételeinek igazolására készítette a maga Bibliáját, amely sok helyen meghamisítja az Isten igéjét, s míg egy helyen elvesz abból, másutt hozzátesz, vagy célzatosan hamisan fordítja azt. Bár ezekre a hamis vádakra megféleltek a protestánsok, kimutatva, hogy az eredeti nyelvekből készült Károlyi-féle fordítás megbízhatóbb és hivebb a latin Vulgátából készült katolikus fordításnál, de mégis szükségesnek látták, hogy az újabb kiadásnál minél nagyobb körültekintéssel járjanak el, a szöveget az eredeti nyelvekhez alkalmazzák,

Bibliája kinyomtatására. A könyv 1626-ban Bécsben jelent meg Formika Máté munkája által, aminek költségeihez a pozsonyi kincstár is 100 frt-al járult. E fordítást maga a szerző két évtizeden át csiszolta, előljárói kívánságára több szakemberrel is átnéztette, felhasználta a régebbi fordításokat, köztük a Károlyiét is, amely után szinte negyven évvel jelent meg, így nem csoda, ha nyelvi szempontból jobb és szebb a Károlyi fordításánál, azonban ennek dacára nem érte el kimondott célját, hogy a magyarok „megvetvén a Károlyinak hamisan fordított Bibliáját” emez igaz fordítást olvassák, mert míg amaz újabb és újabb kiadásokban került a magyar nép elé, ez csak 1732-ben adatott ki másodszor Nagyszombatban, s 1782-ben harmadszor Budán.

mindent megtegyenek aziránt, hogy Bibliájuk hibátlan, fordításuk hű legyen, s egyben hogy a nehezebben érthető részek magyarázata útján könnyítsék meg annak megértését, és így tegyék áldásosabbá a vele valóélést. Ezért adta ki 1638-ban Rákóczi a traktusok espereseihez intézett rendeletét, hogy az eredeti nyelveket tudó istenfélő egyházi emberek vizsgálják át az egész Bibliát, és minden hibát javítsanak ki benne. A Lampe—Emberféle egyháztörténelemből tudjuk, hogy pl. a zempléni traktusban még 1638-ban munkába vették az Újszövetség átdolgozását, 1643-ban pedig a három Tiszáninneni egyházmegye tárgyalta erről.⁴⁾

Erre a célra hozatta meg az ifju Rákóczi Zsigmond drága pénzen a sok nyelvű, u. n. polyglott Bibliát⁵⁾ is a sárospataki könyvtár részére, s főként erre a célra állíttatott fel a

⁴⁾Lampe-Ember Hist. Eccles. Hung. 733. lapon írja, hogy a zempléni traktus jegyzőkönyvének 311. lapján olvasható az e tárgyban 1638-ban hozott határozat, míg a 103. lapon a Rákóczy György rendeletére készülő fordítás végett az Újszövetség felosztásáról, olvashatunk. Ugyancsak itt említi a pataki zsinatnak a három kerülethez 1643-ban az Újszövetség fordítása tárgyában írott levelét is.

⁵⁾Lampe i. m. 732. szerint Angliából hozatta meg e munkát, míg Harsányi I. A Magyar Biblia 61. szerint Amsterdamból hozatta meg a

csakhamar híressé vált nagyváradi nyomda, mely Szenczi Kertész Ábrahám szakszerű vezetése alatt mintegy két évtizeden át fejtett ki ott áldásos és buzgó működést, míg legfőbb kiadványait, a mindenképen híres és nevezetes Váradi Bibliát már csak Kolozsváron fejezhette be.

Ezt a nyomdát a Szalárdi Siralmas Magyar Krónikája szerint ids. Bethlen István, a fejedelem testvéröccse, Erdély kodrmányzója és rövid ideig fejedelem hozatta még 1640-ben Luneburgból.⁶⁾ Róla tudjuk, hogy a Biblia

tíz nagy ívrét kötetből álló, híres párisi királyi többnyelvű bibliát. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a Ximenes 1523-beli polyglott bibliája után 1569—72-ben Antwerpenben jelent meg az úgynevezett királyi polyglott kiadás 8 kötetben, amelyből 5 a szöveg, míg 3 magyarázat nyevtan és szótár. A harmadik kiadás a párisi, amely tíz kötetben 1629—45. között jelent meg. Talán ez utóbbiról van szó.

6) Szalárdi J. Siralmas Magyar Krónika, Bpest, 1852. 229. o. írja ids. Bethlen Istvánról „Az Váradi nevezetes iskolához és ecclesiához szinte a luneburgumi hercezségből ugyan Luneburgumból igen szép typographiát nagy költséggel hozatott volt: az öreg formában már kezünkönél levő szép magyar biblia nyomtatására is testamentumában ezer tallér. summát hagyott volt, s egyéb sok szép beneficiumait, jótéteményeit, adakozásait elég sok helyeken való ecclesiák, iskolák prédikálhatják s ez szerint óhajthatják is.”

kiadását annyira szíven viselte, hogy végrendeletében is ezer tallért hagyott erre a célra, s az ő kívánsága volt az is, hogy a Biblia nagy formában, öreg betűkkel készüljön, hogy „az hajlott idejű és szemek világában homályosodottabb lelki tanítók“ is olvashassák azt. A nyomda az ország nyomdájaképen állíttatott fel a híres és nevezetes váradi iskola mellett, s annak vezetése Szenczi Kertész Ábrahámra bízott, aki theológiai végzettség után sajátította el a nyomtatás mesterségét annyira, hogy a magyar Elzevir⁷⁾ nevet érdemlte ki. Nyomtatványai nagyon szép, tiszta betűkkel készültek s nagy számmal megjelent közérdekű egyházi és országos kiadványai úgy látszik, eléggé jövedelmeztek is, mert amint Misztófalusi Kis Miklós Mentségéből tudjuk, Váradon egynehány palotája volt, s contentus (elégedett) volt a maga állapotával, amit sem a fejedelemtől kapott fizetés, sem az egyházi kiváltságok, adómentesség nem magyaráznának eléggé. Igaz, hogy ennek a boldog állapotnak is vége szakadt, bizonyára a várdai veszedelem után, s maga is panaszra nyitotta ajkát, meg halála után az örökösök sem kaptak pénzt a hagyatékában, hanem csak könyv

7) Dr. Dézsi Lajos nevezi annak Misztófalusi Kis Miklósról írott becses tanulmánya előszavában.

példányokat.⁸⁾ A Biblia kiadását Sz. Kertész nem a maga költségén eszközölte, hanem amint annak előszavában olvassuk, több fejedelmi személy, urak és tehetősebb ecclesiák anyagi támogatásával indult meg és folyt a munka. A már említett ids. Bethlen István mellett Rákóczi György, Rhédei Ferenc és Barcsai Ákos fejedelmi személyekről van említés, míg az urak közül csak Gyulai Ferenc váradi kapitány nevét találjuk megörökítve. Barcsairól írja Szalárdi, aki az ostrom végéig benn volt a váradi várban. Siralmas Krónikájában, hogy: „többi dolgai között a praelum alatt félben levő szép öreg magyar Biblia nyomtatásának papirosában levő fogyatkozást értvén, csak maga indulatjából azon szentséges munkának elősegítésre ottan valahány száz tallért adot vala“. A többiek támogatásának mértékéről nincsenek feljegyzések. Azt tudjuk, hogy a nyomtatás 1657-ben kezdődött meg, talán 10.000 példányban ids. Köleséri Sámuel váradi professzor magyarázataival, aki annyira értette és tanította is a bibliai nyelveket, hogy tanítványaival héberül és görögül levelezett.⁹⁾ Hogy a revíziós mun-

8) Tótfalusi K. M. Mentsége 80. és köv. oldalain olvassuk ezeket.

9) A Studium kiadásában Dr. Ványi F. szerkesztésében megjelent Magy. Irod. Lexicon említi ezt.

kában mennyiben voltak segítségére mások, vagy mások írásbeli feljegyzései, munkálatai, azt nem tudjuk megállapítani, csak azt látjuk a kész munkából, hogy sok helyen javította a Károlyi-féle fordítást az eredeti szöveg és több külföldi fordítás figyelembe vételével. Kiegészítette a parallel helyek feltüntetését, a lap szélére jegyezve, hogy az illető ige hol olvasható másutt a Bibliában. Bővítette a széljegyzeteket, marginális magyarázatokat is, amelyeket különben tulnyomó részben szószerint átvett a Károlyi Bibliából, a Molnár Albert-féle Hanaui 1608-as kiadásból. A munka ivrétalakban (folio) jelent meg. Az Ótestamentum 777, az Újtest. külön címlappal 271 oldal, elől a nyomdász ajánlása olvasható, mindkét rész tartalomjegyzékével és a nyomdahibák feltüntetésével, míg hátul két index van, egyik az Újtestamentumban előforduló ószövetségi idézeteket tünteti fel, másik az idegen nevek s szavak magyarázata. Az amugy is testes, nagy kötetből kihagyattak az apocryphus könyvek, amit a papír és költség hiányával mentetet a kiadó, ígérve, hogy „ha Isten arra való időt enged és nyomorult országunknak elveszett békességét megadja, lévén illendő költség azoknak is kinyomtatására, abban is nem leszen hátramaradás“. Ez az első kiadása a Károlyi Bib-

liának, amelyből az Apocryphusok kihagyat-
tak, ami később egyre általánosabb szokássá
válk.

A nyomtatás még 1657-ben kezdetét vette,
azonban a Rákóczi György szerencsétlen len-
gyelországi hadjárata, s a nyomában fakadt
sokféle nyomoruság miatt még 1660 nyarára
sem nyert befejezést, bár már vége felé járt
a Szalárdi idézete szerint, aki a végződésben
levő bibliai exemplárokról tesz említést. A tör-
ök megszállás előtt hamarjában Kolozsvárra
szállították a nyomdafelszerelés javarészét, a
félben levő példányok egy részével együtt,
míg négyezernél több példány és sok eszköz
ott maradt. Megható az a hűséges szeretet,
amellyel a végső szükségben, amikor a min-
denkitől magárahagyott gyenge őrség kény-
telen volt feladni a várat, a feltételek között
kikötik, hogy a szabadon elvonuló őrségnek a
török elég szekeret ad az oskolához és egy-
házhoz tartozó dolgok, könyvek és eszközök
elvitelére, „ami alatt a typographia és a vég-
ződésben levő bibliai exemplárok, ahoz tar-
tozó sok tallért érő papiros, stb. értetnek
vala“, amint az őrséghez tartozó Szalárdi írja.
1660 aug. 28-án a török türelmetlen sürgeté-
sére ki is vonult az őrség, de a kétszáz szeke-
ret csak másnap kapták meg. míg a közbe-
eső éjjel a török mindent felprédált az egy

bolton kívül, melyben a nyomda, a hozzátartozó eszközök és a Bibliák voltak lepecsételve, őrizet alatt. Amit lehetett nagy bajjal, egy rögtönzött hidon el is szállítottak Debrecenbe, de a biblia példányai vagy itt, vagy más alkalmossal ugylátszik mind elvesztek, mert csak a Kolozsvárra előzőleg elszállított példányok bevégezéséről tudunk, míg ezekről az a feljegyzés maradt, hogy négyezernél több példány veszett el, a nyomdáról pedig azt írja Tótfalusi Mentségében, hogy 1690-ben, mikor ő nyomdáját rendezni kezdte, még nem is volt itt-hon a Debrecenbe mentett rész.

1661-ben végezte el Kolczsvárott a megmentett példányok nyomtatását Szcenci K. Ábrahám, aki maga is ott telepedett le, s munkálkodott még egy ideig. Az így is nagyszámban megjelent, diszes külsejével is imponáló könyv példányaiból azokban a zürzavaros időkben bizonyára sok elveszett, megsemmisített, de azért különösen az erdélyi református gyülekezetek erekllyei között ma is igen sok, többnyire rongyolt, foszladozott hiányos példány található. Itt-ott ép példány is akad, címlapján a két hattyús Bethlen címerrel, ami hálául tétetett oda a Bethlen István buzgó áldozatkészségéért. Talán a közöltségen készült könyvből ingyen, vagy ol-

csó áron is kaptak egyes szegényebb egyházak a gyülekezetek használatára, talán impónáló külalakja és nagy betűi miatt volt különösen alkalmas templomi használatra, tény, hogy egészen az újabb időkig sok templom szószékén lehetett megtalálni e könyvet, amely az egész magyarlakta területen árusított a Tótfalusi feljegyzése szerint 10—12 forinton, de később többet is szívesen megadtak érte. Bod Péter is dicséri a benne levő szép magyarázatokat,¹⁰⁾ bár azok tuinyomó részben a Károlyi régebbi magyarázatai, amelyeket részint Molnár Albert, részint ennek a kiadásnak magyarázója Köleséry egészítettek ki.

Ennek a kiadásnak nagy népszerűségét mutatja, hogy 1805-ben újból kiadták azt Pesten a Trattner Mátyás költségével és betűivel, tehát üzleti alapon, annak kellendőségében bízva. Érdekessége az eredeti váradi kiadásnak, hogy a Ján. 5. 3 verse és a 6. rész 31 versének fele tördelési hibából kimaradt a könyvből. Még nevezetesebbé tette a kiadást az, hogy az ország nyomoruságos állapota, majd a teljes erővel dühöngő elnyomatás és üldöztetések miatt hosszú ideig ez maradt a

10) A Szent Biblia Históriaja vonatkozó helyén.

legutolsó itthon nyomtatott Bibliánk, mert a nagy elnyomatás alatt élő proesztáns egyházak, melyek a létfenntartásért is megfeszített küzdelmet kellett, hogy folytassanak, nem tudták azt itthon a maguk erején kiadni, de nem is tehették volna meg a katolikus egyház tilalma, s az eretnek könyvek ellen életbeléptetett szigorú rendszabályok miatt.

Elég csak egy futólagos pillantás ezen idők történetére, hogy ezt megérthessük. Erdély az 1657-iki szerencsétlen hadjárat után egy siralomházzá lett. A nemzet színe, virága vagy odaveszett, vagy rabszolgaságra került, amelyből keserves váltságdíj árán szabadult ki egy része évek után, míg sokan örökre tatár-rabságban maradtak. A büntetésül betört rablócsapatok végig pusztították az országot, sok ezer rabot hurcolva el innen a legyilkoltak nagy számán felül. A fejedelmek gyors váltokozása, török és német csapatok segítségével folytatott pártharcok, a Rakóczihoz ragaszkodó ország ellen ismételten betörő török-tatár csapatok pusztítása, Kaba és a többi hajduváros felégetése, Debrecen kegyetlen megsarcoltatása, az Érmellék, Szilágyság, máskor Maros és Udvarhelyszék felperzseltetése az egész ország letiprása Erdélyt hosszú időre tönkre tette. A török hódoltság egyre nagyobb arányokat öltött, Magyaror-

szágon és a Felvidéken pedig a protestántizmus elnyomása lett egyre súlyosabb, egész a pozsonyi és eperjesi vértörvényszékig a Karafa inquisitiós nyomozásáig és a gályarabságig, amiből ha némileg fel is szabadult az ország a külföld megbotránkozása és közbeavatkozása folytán, csak az eszközök változtak, de az elnyomás és üldöztetés megmaradt tovább, s templomok elfoglalása, vallásgyakorlat eltiltása, erőszakos áttérések kikényszerítése, iskolák feldúlása és papok, tanítók elűzése bénította meg a protestáns magyarok életét. Szinte csodálatos, hogy ennyi zaklatás és veszedelem között nemcsak hitüket tartották meg, hanem az anyaszentegyházat is, s arra is több ízben gondoltak, hogy a Szentírást, ezt a „kiváltképen való lelki fegyvert” újabb kiadásban nyujtsák az Ige vigasztalására szomjuhozó népnek. Ilyen kísérlet a debrecenvidéki zsinat határozata amely 1665 körül¹¹⁾ mondja ki egy új, átdolgozott és javított fordítás kibocsátását, s ezzel a munká-

11) Ezen idő előttre nem gondolhatunk, mert a háborus viszonyok miatt zsinat, sőt éveken át püspök sem volt. 1665-ben gyűltek össze Matolcsra, ahol Nógrádi Mátyást választották püspökké. Késői időre nem gondolhatunk, mert Kómáromi aki a megbízást végrehajtotta, már 1678-ban elhunyt.

val meg is bizta. Komáromi Csipkés György debreceni lelkészt két társával Beckskeházi István püspöki pappal (nem püspökkel) és Kisfalvi Tamás bihari esperessel együtt; de bár Apaffy fejedelem is támogatását ígérte, a fordítás is elkészült, sőt végre 1685-ben a nyomtatáshoz hozzá is kezdettek, a munka csak 1718-ban jelent meg, s akkor is évtizedeken át hevert zár alatt míg tulnyomó része maglyán lett hamuvá, s csak egy kis rész került több, mint száz év után a hívek kezébe. Ennek történetével később foglalkozunk. Most azt öröksük meg, hogy a gályarabságból megszabadult papok is tervezték a Biblia kiadását, ugyanis gyászos sorsukat tudva a külföldi hittestvérek mindenfelé gyűjtést rendeztek e sokat szenvedett martírok kiváltására. Midőn holland közbenjárásra váltságdíj nélkül szabadultak meg, s külföldi testvéreiket felkeresve indultak hazájukba, az összeggyűjtött pénzt kezeikhez kapták. Minthogy azonban az nagy összeg volt, a legszükségesebbekre valót szétosztva maguk között, a nagyobb részt valamely közjóra határozták fordítani; s ez a Biblia kinyomtatása lett volna és pedig erre a célra felállítandó magyar nyomdán. Vásároltak is ehhez szükséges eszközöket, betűket és papírt, de hazahozataluk egyelőre bionytalan lévén mindent Boroszló-

han hagytak őrizet alatt, amig alkalmat találhatnak a hazahozatalra és a munka megindítására. A munka meghiusult, mivel egyik megtévedt társuk később holmi személyes „bosszúsággal illetetvén“ hűtlen lett hitéhez amelyért annyit szenvedett, a róm. kat. válásra tért át, kimenvén Boroszlóba az anyagot eladta, s a közjóra szánt pénzt személyes céljaira használta fel.¹²⁾ Ez a férfi Otrokócsi Foris Ferenc, aki később a kat. vallás érdekében fejtett ki propagandát, s áttérését irodalmi uton is próbálta igazolni. Annál sikeresebb volt a Mistótfalusi Kis Miklós vállalkozása, aki egymaga végezte el és pedig tüneményes dicsőséggel ezt a munkát, amire két, sőt három országrész nem volt képes. Az ő vállalkozásáról azonban külön fejezetben szólnunk.

¹²⁾ Bod Péter i. m. 155. és köv. oldalán írja le ennek történetét.